

ВІЛЬНЕ ВОЄВІЯВЛЕННЯ ТА ЛЮДИ З ОБМЕЖЕНИМИ МОЖЛИВОСТЯМИ: АНАЛІЗ ДОСТУПНОСТІ ДО ВИБОРЧИХ ДІЛЬНИЦЬ У М. МИКОЛАЇВ

Стаття присвячена розгляду можливих шляхів реалізації виборчого права людьми з обмеженими можливостями під час виборів до місцевих органів влади. Окрім того, автором аналізується доступність виборчих дільниць для зазначеної категорії громадян під час дня місцевих виборів у 2010 році у місті Миколаїв. У статті осмислюється поняття інвалідності через призму виборчого процесу, а також її вплив на політичну діяльність та активність людей з обмеженими можливостями.

Ключові слова: вибори, місцеві органи влади, інвалід, людина з обмеженими можливостями, виборча дільниця.

Статья посвящена рассмотрению возможных путей реализации избирательного права людьми с ограниченными возможностями во время выборов в местные органы власти. Кроме того, автором анализируется доступность избирательных участков для указанной категории граждан во время дня местных выборов в 2010 году в городе Николаев. В статье осмысливается понятия инвалидности через призму избирательного процесса, а также ее влияние на политическую деятельность и активность людей с ограниченными возможностями.

Ключевые слова: выборы, местные органы власти, инвалид, человек с ограниченными возможностями, избирательный участок.

The article is devoted to highlighting different ways of implementation of the right to vote by individuals with special needs during the elections to local bodies of power. In addition to that, the author analyses the accessibility of polling stations for the aforementioned category of people during the local elections in 2010 in the city of Mykolaiv. The article interprets the notion of disability through the prism of the election process, as well as the impact of disability on the political activity of individuals with special needs.

Key words: elections, local bodies of power, disabled, individual with special needs, polling station.

Постановка проблеми. Право на вільне волевиявлення є одним з найважливіших та найфундаментальніших прав громадянина у демократичному суспільстві. Залежно від рівня реалізації даного права, можливо зробити висновки про стан демократії у державі, а найголовніше про те, чи поважає та прислуховується держава до поглядів усіх своїх громадян. На жаль, у багатьох країнах, навіть тих, що називають себе демократичними, не всі громадяни можуть цим правом скористатись, не є винятком є і люди з особливими потребами в Україні. На сьогодні 2,5 млн осіб з особливими потребами проживають в Україні, що становить приблизно 5,4 % від загальної кількості населення. Такі терміни, як «людина з обмеженими фізичними можливостями», «людина з обмеженими

можливостями здоров'я» або «людина з особливими потребами», за останнє десятиліття почали використовуватись разом з терміном «інвалід». Вони вважаються більш емоційно нейтральними та не містять багатьох негативних конотацій, які за довгі роки здобув останній. У даній статті всі терміни вживатимуться рівноправно для позначення даного поняття, проте слід зазначити, що саме розуміється під терміном «інвалід» або «інвалідність». Всесвітня організація охорони здоров'я використовує «Міжнародну класифікацію функціонування, обмежень життєдіяльності й здоров'я» (МКФ), згідно з якою інвалідність – це «парасольковий термін для позначення порушень, обмежень у діях і обмежень в участі». Окрім цього, зазначається, що «інвалідність охоплює негативні аспекти

взаємодії між індивідами, що мають той або інший стан здоров'я (наприклад, дитячий церебральний параліч, синдром Дауна, депресивний синдром), і особистими факторами й факторами навколишнього середовища (такими як негативне ставлення, недоступність транспортних засобів і будинків, обмеженість соціальної підтримки)» [1; 7]. Використання запропонованого визначення терміна «інвалідність» має тільки рекомендаційний характер для міжнародного товариства, тому кожна з країн має власну дефініцію даного поняття, в якій найбільш точно відображене «місцеве» розуміння та підходи до нього. Так, в Україні згідно зі Статтею 2 Закону України «Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні» інвалідом є особа зі стійким розладом функцій організму, зумовленим захворюванням, наслідком травм або з уродженими дефектами, що призводить до обмеження життєдіяльності, до необхідності в соціальній допомозі і захисті [5; 6].

Участь громадян з особливими потребами на рівні з іншими громадянами, сприяла б їх швидшій соціалізації та інтеграції у суспільство. Саме тому метою даної статті є виявити та здійснити аналіз можливостей для вільного волевиявлення, які надаються людям з особливими потребами в Україні на прикладі виборів до місцевих органів влади, які проходили 31 жовтня 2010 року в місті Миколаїв.

Аналіз досліджень та публікацій. На даний момент тема інвалідності та виборчого процесу ще не повністю висвітлена науковцями, особливо в Україні. Проте слід зазначити, що такі дослідники та аналітики, як Сварник М., Юрченко М., Шнайдер А., Інграм Х., Бест Дж. та Щур Л., певною мірою розкривали згадані проблеми. Проте не відомо ще жодної роботи, де б було досліджено доступність виборчих дільниць для людей з особливими потребами, а саме для людей з обмеженням у пересуванні. Отже, поставлена мета передбачає виконання наступних завдань: визначити стан дослідження проблеми вільного волевиявлення людей з особливими потребами в Україні та закордоном; проаналізувати можливості для реалізації права волевиявлення, які були доступні громадянам з особливими потребами під час виборів до місцевих органів влади 31 жовтня 2010 року.

Виклад основного матеріалу. Інвалідність може впливати на багато факторів, які, в свою чергу, впливають на їх участь у політичному житті суспільства. Найбільше інвалідність впливає на фізичні можливості та розумові здібності людей. Такі люди зазвичай потребують додаткового часу, зусиль та фінансових ресурсів, щоб компенсувати обмеження, які спричинені інвалідністю. Участь у житті суспільства, включаючи і участь у його політичному вимірі, може бути також обмежена багатьма факторами, починаючи від негативного ставлення громадян до таких людей, невеликим розміром соціальної допомоги і закінчуючи архітектурними бар'єрами та відсутністю спеціальних

транспортних засобів, які могли б полегшити пересування таких людям [24]. Окрім того, дослідження, проведені у США з приводу участі людей з обмеженими можливостями у виборах, вказують на те, що вони є менш активними у політичному житті (у тому числі участі у виборах), ніж люди, які не мають інвалідності [23].

Як зазначає Л. Щур та її колеги, інвалідність часто супроводжується соціальною ізоляцією та невисоким рівнем доходів [24]. У свою чергу, соціальна ізоляція не дозволяє навчитись необхідним навичкам, які потрібні для ефективної участі у політичних процесах та заходах. Луїс Харріс зазначає про те, що вірогідність того, що люди з обмеженими можливостями братимуть участь у суспільному житті (наприклад, волонтерських проектах, релігійних або розважальних заходах), менша, ніж для людей, які такі обмеження не мають [21]. Так, наприклад у США, під час виборів 1998 року людей з обмеженими можливостями проголосувало на 20 відсотків менше, ніж людей, які не мали обмежень і мали подібні демографічні характеристики [24]. Ще одним фактором, який впливає на участь людей з обмеженими можливостями у соціальному та політичному житті є психологічні наслідки інвалідності. Багато таких людей можуть стикатись з дискримінацією та стигмою, яка може і демотивувати, і мотивувати їх на боротьбу з дискримінацією [24; 26].

Люди з особливими потребами отримують різного роду допомогу від держави, пільги та субсидії. Подібне піклування держави має як негативні, так і позитивні наслідки для таких людей. Одним з найважливіших позитивних наслідків, безумовно, є підтримка матеріального їх становища. З іншого боку, подібна політика допомоги держави створює «соціальний імідж» таких людей, який свідчить про їх залежність від держави та державної допомоги. Це, в свою чергу, створює певні «соціальні конструкції» щодо цінності таких людей для держави та ролі, яку вони повинні відігравати у політичному та суспільному житті [21; 22]. За словами А. Шнайдера і Х. Інграма, люди, які мають інвалідність, є слабкою політичною групою, яку називають «утриманці» або «залежні» [21]. Також вони говорять про певні «соціальні конструкції», які притаманні самому поняттю «інвалід». Їх вони визначають, як «характеристики надані культурним середовищем або популярні зображення особи або групи осіб, чия поведінка і благополуччя залежать від державної політики» [22]. Зображення осіб з особливими потребами походять із засобів масової інформації, політичного дискурсу і державної політики і можуть супроводжуватись позитивними або негативними підтекстом через, наприклад, символічну мову, метафори або манеру оповідання [20; 21; 22]. Тому певне ставлення до такої групи може ненавмисно передаватись і іншим людям.

В Україні за останнє десятиліття уряд присвятив багато уваги вирішенню проблем людей

з особливими потребами. Так, був прийнятий ряд законів для «поліпшення» життя громадян з особливими потребами. Наприклад, Закон України «Про основу соціальної захищеності інвалідів в Україні», прийнятий у 1991 році і переглянутий у 2005 р., Закон «Про реабілітацію інвалідів», прийнятий у 2005 році [5; 6; 7; 8]. Більше того, в 2008 р. Україна підписала Конвенцію ООН «Про права інвалідів» (далі – Конвенцію ООН), а 4 лютого 2010 року її ратифікувала, тим самим взявши на себе зобов'язання з реалізації її положень у нашій державі [10]. А однією з нагод для перевірки факту, наскільки люди з особливими потребами можуть реалізовувати свої виборчі права, стали вибори до органів місцевого самоврядування, які відбулися 31 жовтня 2010 року. У Законі України «Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні» зазначено, що «інваліди в Україні володіють усією повнотою соціально-економічних, політичних, особистих прав і свобод, закріплених Конституцією України та іншими законодавчими актами» [5; 6]. Так, у Статті 70 Конституції України зазначається, що «право голосу на виборах і референдумах мають громадяни України, які досягли на день їх проведення вісімнадцяти років. Не мають права голосу громадяни, яких визнано судом недієздатними» [11]. Також Конвенція ООН безпосередньо зазначає осіб з особливими потребами та вказує на надання можливості для їх участі у політичних процесах [10]. Так, наприклад, у Статті 29 Конвенції ООН, підпункт 3, зазначено, що держави-учасники «повинні гарантувати вільне волевиявлення інвалідів як виборців і з цією метою – задовольнити, коли це необхідно, їхні прохання про надання їм якої-небудь особи за їх вибором для надання допомоги при голосуванні» [10]. Отже, люди з особливими потребами мають такі ж права, як і будь-який інший громадянин України, включаючи право брати участь у політичному житті суспільства. На жаль, часто вони не можуть реалізовувати право на волевиявлення таким же чином, як і всі інші громадяни.

Невідомо, скільки людей з особливими потребами взяли участь у виборах до місцевих органів влади у жовтні 2010 року, адже ні на національному рівні, ні на місцевому рівні не існує будь-якого реєстру виборців з особливими потребами. Ускладнює можливість ідентифікації таких осіб і той факт, що, на відміну від інших соціальних меншин, таких громадян важко ідентифікувати. Саме визначення поняття «інвалідність» може бути спірним, тому що воно може залежати від великої кількості ознак. Так, наприклад, деякі дослідники, визначають інвалідність на основі певних обмежень у життєдіяльності людини або її фізичних характеристик. Водночас інші дослідники визначають термін «інвалідність», використовуючи при цьому ставлення суспільства до таких людей [23].

Національні та міжнародні організації, інформаційні агентства та неурядові організації

повідомили, що вибори до місцевих органів влади були проведені демократичним шляхом згідно з Законом України «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів» від 2010 року [2]. Однак були наявні незначні порушення закону. Серед таких «незначних» порушень була відсутність необхідних умов для голосування для людей з особливими потребами, що може вже вважатись традиційною ситуацією в Україні [16; 17]. Так, у 2007 році представництвом ООН в Україні було зазначено, що більшості сліпих громадян не було надано змогу реалізувати своє право голосу через те, що вони не змогли використати бюлетені для голосування [18]. Окрім цього, під час II туру президентських виборів 2004 року Законом України «Про вибори Президента України» при повторному голосуванні 26 грудня 2004 року від 8 грудня 2004 року № 2221-IV (2221-15) заборонялось усім особам, за винятком інвалідів I групи, які не здатні пересуватись самостійно, голосувати поза межами дільниці [4], хоча протягом I туру виборів їм було дозволено це робити. Таким чином, люди з II та III групами інвалідності, а також літні люди, які за станом здоров'я не змогли прийти на виборчу дільницю, таким чином, не мали змоги реалізувати право голосу. На щастя, пізніше рішенням Конституційного суду України від 24 грудня 2004 року даний розділ Закону було оголошено неконституційним [14].

Станом на 22 вересня 2010 року в місті Миколаїв було зареєстровано 386 185 виборців, розподілених між 203 виборчими дільницями [13]. У даному дослідженні було проаналізовано 16 виборчих дільниць на чотирьох виборчих округах і додатково 6 виборчих дільниць у різних виборчих округах міста. Отже, загалом проаналізовано 22 виборчих дільниць, де було зареєстровано 45 933 виборців, що становить 11,89 % від загальної кількості виборців, та 10,8 % виборчих дільниць міста. Згідно з повідомленням Миколаївської міської виборчої комісії Миколаївської області про результати голосування і підсумки виборів в одномандатному виборчому окрузі з виборів Миколаївського міського голови, вибори офіційно відбулися. У них проголосувало 136 985 чоловік, проте невідомо, скільки серед них було громадян з особливими потребами, адже окремої офіційної статистики з цього питання не ведеться [15]. Можливо припустити, що більша частина таких громадян голосувала вдома, але виборчі комісії не збирали статистичних даних щодо голосування громадян удома.

Отже, громадяни з особливими потребами, як і всі інші громадяни, мали декілька можливостей для вільного волевиявлення: 1) вдома, якщо заздалегідь була зроблена примітка у загальному списку виборців про постійну нездатність пересуватися самостійно, тобто інші громадяни, установи соціального захисту або громадяни з обмеженими можливостями поінформували про це

виборчу комісію за допомогою заяви; 2) на «звичайній» виборчій дільниці, де був зареєстрований громадянин з обмеженими можливостями або 3) на спеціальній виборчій дільниці, яка знаходиться у певному закладі (наприклад, у лікарні або у будинку для громадян похилого віку, тощо), якщо громадянин був там зареєстрований на час проведення виборів.

Теоретично, якщо громадянин з обмеженими можливостями не перебував у спеціальному закладі, він мав можливість вибрати для себе місце для голосування: вдома або на звичайній дільниці. Фактично ж такого вибору здебільшого не існувало, адже ситуація ускладнювалась фізичним доступом людей з обмеженими можливостями до виборчих дільниць. Хоча різними законами України, наприклад Законом України «Про основу соціальної захищеності інвалідів в Україні» та Конвенцією ООН, передбачається надання безперешкодного доступу особам з особливими потребами до об'єктів інфраструктури [5; 6; 10]. Прикладом слугують вибори 2010 року до місцевих органів влади у місті Миколаїв, де громадяни з особливими потребами, а саме обмежені у пересуванні, практично не мали змогу вибрати місце для голосування, тобто вони повинні були або голосувати вдома, або не голосувати взагалі. Так, особи з обмеженими фізичними можливостями, навіть якщо були в змозі пересуватися в інвалідному візку без сторонньої допомоги по вулиці та діратись до виборчої дільниці, увійти до 65 % виборчих дільниць без сторонньої допомоги не змогли б.

Проте частина з будівель, де розташовувались виборчі дільниці, не мала пандусів, а в тих будинках, де були наявні пандуси, існували інші перешкоди. Так, наприклад, у одній з загальноосвітніх шкіл був наявний пандус при вході, але його нахил унеможлилював заїзд до приміщення людей з обмеженими фізичними можливостями. В інших загальноосвітніх закладах виборчі дільниці були розташовані на других поверхах, куди громадянам на інвалідних візках взагалі неможливо було потрапити без сторонньої допомоги. Окрім того, на перших поверхах усередині будівель часто були наявні додаткові сходи, що унеможлилювало самостійне пересування громадян з обмеженими можливостями по будівлі та їх потрапляння до самої виборчої дільниці. Подібне розташування виборчих дільниць створювало труднощі не тільки для людей з обмеженими фізичними можливостями, а й для осіб, які мали проблеми зі здоров'ям, наприклад, для літніх людей. Так, деяких людей похилого віку привозили на авто до дільниць, але за станом здоров'я вони не могли навіть зайти до приміщень, де розташовувались виборчі дільниці. Тому деякими виборчими комісіями приймалися рішення про голосування даної особи поза межами дільниці. До таких громадян входили представники виборчих

комісій зі скриньками для голосування, і особа, яка за станом здоров'я не могла увійти, голосувала на вулиці.

Також під час проведення виборчої кампанії та безпосередньо проведення самих виборів постала проблема інформування громадян з особливими потребами про кандидатів у депутати, а саме про їх біографії, виборчі програми та перебіг виборчого процесу. Особливо гостро ця проблема постала для людей з вадами зору, які не мали належного доступу до інформації. Дана проблема може вважатись традиційною, адже ще під час президентських виборів у січні 2010 року виборці з порушеннями слуху та вадами зору мали дуже обмежений доступ до інформації про кандидатів у президенти [12]. На виборах у місцеві органи влади 2010 року ускладнював ситуацію і той факт, що на дільницях багато виборчих програм кандидатів у депутати були надруковані надто дрібним шрифтом, що створювало труднощі для їх читання громадянами з вадами зору і навіть звичайними громадянами. Проте слід зазначити, що у всіх кабінках для голосування на кожній дільниці та біля деяких інформаційних стендів, де знаходились програми кандидатів у депутати, були наявні лупи (збільшувачі скла), якими за потребою мали змогу користуватись усі громадяни.

Водночас дану ситуацію можливо розглянути з іншого боку. До 45 % виборчих дільниць громадяни з особливими потребами могли б потрапити. Ще сім років тому, не було майже жодної будівлі, де був би пандус. Зараз більшість будівель, які винаймаються для проведення виборів його мають, у першу чергу, це стосується шкіл. Якщо виборчі дільниці можливо було б розташовувати у загальноосвітніх закладах не на других поверхах, а на перших; якщо пандуси будували не просто так, а згідно з нормами та стандартами, то кількість доступних виборчих дільниць значно б збільшилась. Запропоновані «покращення» для доступності не потребують навіть додаткового фінансування, скоріше, логічних та доцільних управлінських рішень. Існують методичні рекомендації для виборчих комісій: «Забезпечення прав людей з інвалідністю на рівну участь у виборах», підготовлені М. Сварником, головою ради Коаліції захисту прав інвалідів та осіб з інтелектуальною недостатністю, які були опубліковані ще у 2006 році [16]. А у 2009 році надруковано шрифтом Брайля книгу «Виборче право для людей з недоліками зору», підготовлену Благодійним фондом ім. короля Юрія, що у Івано-Франківську, та за підтримки Фонду сприяння демократії Посольства США в Україні [9]. Все це вказує на певний прогрес у даній сфері, але, на превеликий жаль, все ще повільний.

Висновки. Отже, незважаючи на підписану Конвенцію ООН та низку законів, прийнятих та доповнених Верховною радою України ще у 2005 році, ситуація з голосуванням людей з обмеженими можливостями залишається незадо-

вільною. Хоча таким громадянам була надана можливість для голосування, вони певною мірою залишаються соціально ізольованими від суспільства, голосуючи окремо від усіх – удома. Попри той факт, що частина будівель є пристосованими до потреб людей з особливими потребами, розташування самої виборчої дільниці у таких будівлях не є оптимальним і створює труднощі для

голосування як для людей з обмеженими фізичними можливостями, так і для людей похилого віку. Таким чином, в Україні існує достатньо можливостей для того, щоб забезпечити ширший доступ усіх категорій громадян до виборчого процесу як у фізичному, так і в інформаційному плані, потрібно лише правильно та вчасно скористатись наявними ресурсами.

ЛІТЕРАТУРА

1. Всемирный доклад об инвалидности. Резюме // Всемирная организация здравоохранения. – Швейцария : ВОЗ. – 2011. – 28 с.
2. Закон України «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів» // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2010. – № 35-36. – Ст.491
3. Закон України «Про вибори Президента України» // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1999. – № 14. – Ст.81
4. Закон України «Про вибори Президента України» при повторному голосуванні 26 грудня 2004 року» від 8 грудня 2004 року N 2221-IV (2221-15) // Голос України (Спецвипуск). – 2004 – № 233
5. Закон України «Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні» // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2010. – № 40. – 526 с.
6. Закон України «Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні» // Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР). – 1991. – № 21. – 252 с.
7. Закон України «Про реабілітацію інвалідів в Україні» // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2006. – № 2-3. – 36 с.
8. Закон України «Про реабілітацію інвалідів» // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2007, № 27. – 366 с.
9. Как защитить избирательные права слепых? [Електронний ресурс] // Информационное агентство «УНИАН» – 2009. – Режим доступу : <http://www.unian.net/rus/news/news-353175.html>.
10. Конвенція ООН «Про права інвалідів» // Офіційний вісник України. – 2010 р. - № 17. – № 101. – 2009, ст. 3496, с. 93, стаття 799.
11. Конституція України // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1996. – № 30. – 141 с.
12. Носков В. Выборы 2010: Что думают избиратели о особенностях потребностями? [Електронний ресурс] / В. Носков // Молоде Радіо. – 2010. – Режим доступу : <http://molode.com.ua/?q=node/1960>.
13. Переліки виборчих округів і виборчих дільниць (2010) [Електронний ресурс] // Офіційний портал: Миколаївська міська рада. – Режим доступу : <http://www.gorsovnet.mk.ua/elections/lists.ua>.
14. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 46 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про особливості застосування Закону України «Про вибори Президента України» при повторному голосуванні 26 грудня 2004 року» (справа про особливості застосування Закону України «Про вибори Президента України»). Окрема думка від 24.12.2004 № 22-рп/2004 // Урядовий кур'єр. – 2004. – № 250.
15. Результати виборів 2010: Выборы міського голови [Електронний ресурс] // Офіційний портал: Миколаївська міська рада – Режим доступу : <http://www.gorsovnet.mk.ua/elections/results.ua>.
16. Сварник М. Забезпечення прав людей з інвалідністю на рівну участь у виборах: методичні рекомендації для виборчих комісій [Електронний ресурс] / М. Сварник // Національна Асамблея інвалідів України – Режим доступу : <http://nau.org.ua/kontent/2006/rekomend.htm>.
17. Спостерегач Ради Європи Найджел Мермаген: у Черкасах виборчі дільниці були недоступні для людей з особливими потребами [Електронний ресурс] // Провінція : інформаційно-аналітичне видання – Режим доступу : <http://www.provincia.com.ua/news-h-7017.html> – 2 листопада 2010, 15:05
18. Юрченко М. Огляд місцевих виборів 2010 року [Електронний ресурс] / М. Юрченко // Асоціація міст України та громад. – Режим доступу : <http://www.auc.org.ua/activities/news/amu/?id=41310>.
19. Analytical Brief: People with Disabilities in Ukraine // United Nations in Ukraine. K.: UN. – 2007. Retrieved on Aug. 13, 2011 from http://www.un.org.ua/files/breif_people_red.pdf.
20. Best, J. (1991). «Road warriors» on «hair-trigger highways»: Cultural resources and the media's construction of the 1987 freeway shootings problem // Sociological Inquiry, 61, pp. 327-345.
21. Louis Harris and Associates. 1998. 1998 N.O.D./Harris Survey of Americans with Disabilities. New York: Louis Harris and Associates.
22. Schneider, A., & Ingram, H. (1993). Social construction of target populations: Implications for politics and policy // American Political Science Review, 87, pp. 334-347.
23. Schneider, A., & Ingram, H. (1995). Response to R. C. Lieberman // American Political Science Review, 89, pp. 441-446.
24. Schur L., Shields T., Schriener K. (2003). Can I Make a Difference? Efficacy, Employment, and Disability (2003) // Political Psychology, Vol. 24, No. 1, pp. 119-149
25. Schur L., Shields T., Kruse D., Schriener K. (2002). Enabling Democracy: Disability and Voter Turnout // Political Research Quarterly, Vol. 55, No. 1, pp. 167-190
26. Shapiro J. (1993). No Pity: People with Disabilities Forming a New Civil Rights Movement. New York: Random House. – p. 400

Рецензенти: Васильєв Я. В., д.психол.н., проф.;
Чубук Р. В., к.пед.н., доц.

© Сай Д. В., 2012

Дата надходження статті до редколегії: 29.03.2012 р.

САЙ Д. В. – аспірант кафедри соціальної роботи, психології та педагогіки Чорноморського державного університету імені Петра Могили.

Коло наукових інтересів: соціальна політика та соціальна робота.